

Віктор Горобець

ЧИ МАЛА ШАНСИ ВЕСНА 1661 РОКУ СТАТИ «ТЕРМІДРОМ» УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ?

(етюд до соціополітичної історії другої половини XVII ст.)¹

В класичній теорії революції під «термідором» розуміють рішучий поворот від революційного радикалізму, з притаманною йому нищівною руйнацією старих соціополітичних відносин, до революційної дисципліни, основаної — в тому числі — й на реставрації деяких дореволюційних форм суспільного буття².

Як правило, в історії розвитку будь-якої революції можна виділити декілька термідорів або, принаймні, спроб упровадження таких заходів, котрі б із тими чи іншими застереженнями, можна було класифікувати як термідоріанські повороти. Не становить винятку з цього правила й історія Української революції XVII ст. Так, наприклад, вже після укладення Зборівського договору 1649 р. скликана наприкінці жовтня за наказом гетьмана Б. Хмельницького старшинська рада, на думку дослідників, засвідчила

намір козацької старшини перетворити козацтво в привілейований стан суспільства, змусити селян і міщан визнати підлеглість шляхті³. Ще більш очевидно дана тенденція виявила себе під час правового оформлення союзних відносин Війська Запорозького з московським царем 1654 р., коли козацька старшина і православна шляхта вельми активно добивались в Олексія Михайловича жалуваних грамот на діличні маєтності та «пустуючі» села і містечка⁴. Наступна термідоріанська хвиля прокотилася Україною в 1656–57 рр., коли гетьманський уряд Б. Хмельницького, заохочуючи до служби у Війську Запорозькому «прихильних і зичливих щире» шляхтичів, переважно вихідців з Чернігівщини та Сіверщини, видав цілий ряд універсалів на підтвердження майнових прав тих з них, котрі вірно служили в козацькому

¹ Стаття підготовлена за фінансової підтримки Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji Popierania Nauki (Варшава, Польща).

² Свою назву термін отримав від подій Французької революції 1789–1815 рр., коли, за революційним календарем, ухваленим Національним комітетом восени 1793 р., саме 9 термідора II року (тобто 27 липня 1794 р.) було усунуто від влади лідера радикальної течії французьких революціонерів Максиміліана Робесп'єра і проведено ряд контрреформ. Одним з класичних прикладів термідоріанської політики в історії Російської революції 1905–39 рр., на думку зарубіжних учених, стало впровадження В. Ульяновим (Леніним) в 1921 р. «нової економічної політики» (НЕРП). — Див.: Almond M. Rewolucje i przewroty czyli 500 lat wielkich przemian w historii świata / Z języka ang. przeł. I. Szyszkowska-Andruszko. — Warszawa, 1999.

³ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648/1676 рр.). — К., 1999. — С. 143–144.

⁴ Успіхи окремих таких прохачів були просто вражаючими. Так, наприклад, Іван Виговський одержав грамоти на міста Остер та Ромни з селами, містечка Козелець, Бобровицю, Трипілья, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшова. — Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 10. — С. 671–672; т. 15. — С. 14.

війську та «привілеї от королей здавна наданом мают»⁵.

Але, принагідно варто зауважити, що перераховані вище ознаки термідоріанської політики не сформували сталих соціополітичних тенденцій, оскільки вони носили або локальний, або декларативний характер.⁶ Більш класично вираженими ознаками термідоріанського перевороту в історії Української революції були наділені події, що мали місце навесні 1659 р. і були пов'язані з ратифікацією Варшавським вальним сеймом Гадяцької угоди 1658 р. Саме тоді спостерігаються найбільш масові за всю історію існування Речі Посполитої нобілітації козацької старшини та надання «шляхетним» і «уроджоним» козакам маєтностей з королівщин і підтвердження прав дідичних⁷. І власне саме ця спроба термідоріанського перевороту коштувала тодішньому гетьману Івану Виговському булави, а опонентам гетьмана — дозволила не лише усунути його від влади, але й переорієнтувати Військо Запорозьке з Варшави на Москву. Як відзначав з цього приводу анонімний автор трактату «Незгоди і заколот козацький після пактів 1659 року», більшість козаків «...взяли собі за образу велику, що їх побратими над заслуги свої нобілітовані, другі обтяжені подарунками, інші — маєтності і володіння вічним правом отримали...», а тому вирішили

«...усіх фаворитів королівських, почавши від самого гетьмана, у пень витяти...»⁸.

Після антигетьманського повстання на Лівобережжі восени 1659 р. та зречення Виговським влади наступної спроби термідоріанського перевороту, за нашим спостереженням, довелося чекати не довго — лише до весни 1661 р.

Королівська щедрість як вияв... злиденності державного скарбу

Наприкінці зими — початку весни 1661 р. ініціатива різкої зміни напряму розвитку соціальних відносин на Правобережжі⁹, а саме: надання козацькій старшині нових маєтностей або ж підтвердження володільницьких прав на старі, виходила з Варшави, а якщо бути більш точним — королівської канцелярії Яна Казимира. Провісниками такої трансформації стали універсали короля, видані послам Війська Запорозького, котрі взимку 1661 р. досить часто відвідували столицю ПольськоЛитовської держави. Зокрема, один з керівників козацького посольства, колишній генеральний писар в уряді Ю. Хмельницького. Семен Голуховський отримав від короля привілей на хутір, розташований на березі р. Псьол, інший, також колишній генеральний писар, Іван (Ян) Креховецький — підтвердження на право володіння хутором у Корсунському старостві.

⁵ Див.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Вид. друге, виправ. і доповн. — Львів, 1990. — С. 181–182.

⁶ Вельми показовою у цьому відношенні є заява переяславського полковника Павла Тетері, зроблена ним у Москві в Посольському приказі в серпні 1657 р. з приводу того, що «хоч царська величність... і пожалував, тільки вони тим нічим не володіють, опасаючись війська Запорозького... а тільки у війську про те довідаються, що він писар з товаришами впросили собі у царської величності такі великі маєтності, то їх усіх відразу побють...» — Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 717–720, 764–765.

⁷ Див.: Volumine Legum. — Т. 4. — Petersburg, 1859.

⁸ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-е. — К., 1995. — С. 17.

⁹ Навесні 1661 р. лівобережне козацтво в переважній своїй масі не визнавало умов підписаного Ю. Хмельницьким Чуднівського договору 1660 р. — Детальніше про це див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С. 261–292.

Не залишився без щедрого королівського пожалування і медведівський сотник Степан Опара, в майбутньому один з претендентів на гетьманську булаву. Ще один претендент на гетьманство, а за тим і володар булави, «шляхетний» Петро Дорошенко, 1 лютого 1661 р. отримав на ленних правах два хутори і «грунти певні» в Чигиринському старостві¹⁰.

Причому, на нашу думку, на увагу заслуговує той факт, що, як це не дивно звучить, але причина продемонстрованої в цей час королівської щедрості крилася насамперед у... злиденному стані королівського скарбу. Так, добре обізнаний в тогочасних фінансових справах Речі Посполитої коронний рефендар Анжей Морштин 17 лютого 1661 р. у листі до польного гетьмана і маршалка сейму Єжи Любомирського зазначав з цього приводу таке: «...не знає пан, яка то була морока з відправкою козацьких посланців, коли пан підскарбій по сто злотих збирав на їх відправу, і таки був би не зібрав з нас, коли б бурмистер ченстоховський вісімсот злотих [...] не видав...»¹¹.

Але спорадичні пожалування Яна Казимира козацькій старшині взимку 1661 р., як зясувалося згодом, були лише прелюдією до справжнього «шквалу» королівської ласки, що обрушився на Україну вже на початку весни цього ж року. Так, 8 березня монарх пожалував «шляхетному» Степані Опарі хутір і млин в Чигиринському старостві; «шляхетному» Грицьку Лесницькому — «правом ленним» також хутір і млин на р. Росаві. Крім того, цього ж дня іменем Яна Казимира було видано універсал до королівських урядників і шляхти укра-

їнських воєводств, аби вони не сміли виганяти козаків як з королівщин, так і з маєтностей шляхетських, до тих пір, аж поки це питання не буде врегульоване земськими послами на вальному сеймі Речі Посполитої. Не відомо, з якої причини, саме цього дня з королівської канцелярії вийшов й охоронний універсал козакам Житомирської сотні, гарантуючи вже конкретно їм захист від насильницького виселення з королівщин і приватних маєтностей дідичів¹².

Чергового вияву королівської щедрості довелось чекати лише два тижні. 23 березня 1661 р. король передав вакантне після смерті «уродженого» Данила Виговського Брацлавське староство його родичу «уродженому» Василю Виговському. Тоді ж королівська канцелярія виписала декларацію на маєтності Медведівка, Новосілка, Борків, Бірки, Суботів та деякі інші рунти в Чигиринському старостві гетьману Юрію Хмельницькому. Одночасно козацький гетьман отримав королівський привілей на право збирання в українських воєводствах на свою користь мита від іноземних купців, а «шляхетний» Василь Глосінський — «правом доживотним» село Білявку в Черкаській старостві¹³. 25 березня королівська канцелярія від імені Яна Казимира провела нобілітацію братів Петриковським — Василя, Данила та Нестора, «заслуженим у Війську Запорозькому, а перед тим у війську коронному». Крім братів Петриковських, було також нобілітовано «шляхетних» братів Глосінських — Василя та Івана, а також родича українського гетьмана «шляхетного» Павла Хмельницького, на той час чигиринського полковника. Щойно но-

¹⁰Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). — Metryka Koronna, Sigillata, Nr 3. — S. 191.

¹¹Dział rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie, (DR BPAN). — Nr. 1065. — S. 53.

¹²AGAD. — Metryka Koronna, Sigillata, Nr. 3. — S. 203.

¹³Ibid. — S. 210 v.

білітованим Василю та Івану Глосінським король надав у користування село Петрави в Барському старостві Подільського воєводства. Того ж дня з королівської канцелярії було відправлено універсал до підданих генерального писаря Війська Запорозького та королівського підчашого Павла Тетері — мешканців сіл Летинівка, Демидовка, Абрамівна, Воронівка, Баківка та Чаковського, аби вони «...повинності на його користь виконували як добре право велить...» Крім того, 25 березня було видано підтвердження на маєтності Юрія Хмельницького в Комишні, Недзвідзовці, Липовці, Розбишівці та інших селах і хуторах Київського воєводства. Окремим універсалом за гетьманом закріплювалось на діничних правах містечко Гадяч з усіма належними до нього селами¹⁴.

Ще через день, 27 березня, Павлу Тетері було надано декларацію на маєток Серківщина, розташований у Київському воєводстві, а також відправлено універсал до мешканців цього села, аби вони нікому іншому, а лише «уродженому» писарю Війська Запорозького «послуги звиклі справляли»¹⁵. А 28 березня Ян Казимир підтвердив правомочність привілею, виданого київському воєводі І. Виговському на володіння «вічним правом» села Маньківці, розташованому в Барському старостві, та закріпив за сестрою гетьмана, вдовою полковника Данила Виговського, Оленою Хмельницькою село Васівці (Брацлавське староство), котрим вона відтепер мала володіти

правом діничним, «супольно» з Василем Виговським. Крім того, за Оленою та її нащадками закріплювалося дідицтво на села Вільшана, Тарасівна та Гуланівка, а також передавалося в приватне користування містечко Жаботин у Черкаському старостві та село Шеренівка в Брацлавським старостві¹⁶.

«Московські факції» як спонукальний мотив королівської щедрості?

Але в чому ж крилася головна причина такої показної щедрості королівського двору по відношенню до козацької старшини? Один з головних експертів Яна Казимира з українських справ Павло Тетеря, перебуваючи навесні 1661 р. у Варшаві, переконував королівський уряд в тому, що козацьку старшину потрібно «щедро винагороджувати, аби забула московську милість»¹⁷. Стосовно небезпеки, яку становили для польських інтересів «московські факції», що розгорталися в Україні в умовах суспільного неспокою і ворожого ставлення до короля і гетьмана задніпровських козаків — «...за Дніпром ще бунти тривають...» — говорилося і в посольській інструкції С. Голуховського, котрий відвідав Варшаву наприкінці 1660 — початку 1661 р.¹⁸

В тому, що «московські факції» дійсно становлять серйозну небезпеку для польських інтересів, офіційна Варшава мала змогу наочно пересвідчитися й сама, коли на початку року з Києва

¹⁴Ibid. — S. 212v., 214. Незайве буде нагадати, що Гадяч було закріплено за Б. Хмельницьким як рангова маєтність грамотою Олексія Михайловича ще в 1654 р. Тепер же королівське пожалування носило декларативний характер, оскільки Лівобережна Україна не підлягала владі Яна Казимира та не визнавала зверхності гетьмана Ю. Хмельницького.

¹⁵Ibid. — S. 215 v.

¹⁶Ibid. — S. 217–218.

¹⁷Цит. за: Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 60.

¹⁸Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. 4. — К., 1859. — С. 56–57.

поступила конфіденційна інформація про таємні контакти Ю. Хмельницького з київськими воєводами царя, князем Ю. М. Баратинським і князем І. І. Чадаєвим. Згідно повідомлень, які лягли на стіл великому коронному канцлеру Миколаю Пражмовському, на переговорах представників царських воєвод з Ю. Хмельницьким та деякими промосковськи налаштованими вищими козацькими старшинами йшлося про можливість повернення Війська Запорозького під зверхність Олексія Михайловича на основі реституції умов Переяславських статей¹⁹ (незрозумілим залишається принципове питання: статей, якого року — 1654 чи 1659?). Говорячи про свою готовність повернутися під зверхність Москви, Хмельницький лише вимагав гарантій амністії йому особисто та всьому Війську Запорозькому, вибачення всіх їх провин, а також відправки в Україну якомога більшої кількості царських військ²⁰.

М. Пражмовський, й очевидно не лише один він з оточення короля, вважав, що за таких непевних умов «...за Хмельницьким потрібно мати дуже пильне око...»²¹ Хоч варто зауважити, що цього разу «московські факції» аж не надто сильно турбували польський уряд. Адже на генеральній раді, що відбулася незадовго перед тим у Корсуні, королівському повіреному С. К. Беневському вдалося допровадити на уряд генерального писаря Війська Запорозького довірену особу Яна Казимира, його особистого секретаря Павла Тетерю, а той не підтверджував інформації стосовно таємних зносин гетьмана з царськими представниками в Україні²². Значно більше Пражмовського та його помічників

непокоїли новини, що надходили з України стосовно українсько-кримського зближення, яке на кінець 1660 — початок 1661 р. справді набирало вельми небезпечних для польських інтересів обрисів.

Татарський сегмент королівської щедрості

З боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків з Військом Запорозьким простежуються вже наприкінці жовтня 1660 р., під завісу Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля, котрий разом з двором перебував у Самборі, повернувся з Криму посланець, який і повідомив про наміри офіційного Бахчисараю після того, як буде ліквідовано московську присутність в Україні, взяти її безпосередньо під своє покровительство і зверхність. Головним речником такої політики, як доніс королеві посланець, виступав перекопський правитель Карач-бей, який досить вороже ставився до Речі Посполитої. На жаль, документ не містить інформації стосовно причини такого ставлення Карач-бея до свого військово-політичного союзника, а тому можна лише припустити, що перекопська знать, найтісніше з-поміж інших татарських орд пов'язана з козаками, добре пам'ятала приязнь Б. Хмельницького з тодішнім їх зверхником Туган-беєм і плекала ностальгію за тими часами, багатими на достаток і щедрі воєнні трофеї. Як би там не було, але Карач-бей наполегливо схиляв Мехмеда IV до того, аби він взяв козаків під свою протекцію. Причому, найбільше Яна Казимира мала стривожити та деталь, що, згідно інфор-

¹⁹AGAD. — AKW, Dz. Kozackie, karton 42. — Nr. 85, 86; Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 54.

²⁰Детальніше див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 275–277.

²¹DR WPAN. — Nr. 1065. — S. 37.

²²Ibid.

мації, якою оперував посланець, вірний союзник польського короля, котрий дотримався взятих на себе зобов'язань навіть у часи шведського «Потопу», цього разу не досить активно й заперечував перекопському мурзі, швидше навпаки — схвалював такий дрейф у зовнішній політиці ханства²³.

Вочевидь, подвиги кримського керівництва та, передовсім, перекопської знаті в питанні зовнішньополітичної орієнтації були спровоковані до певної міри і діями частини козацької еліти. Адже, не даремно ж, ще взимку 1660 р. уманський полковник М. Ханенко в листі до волинського каштеляна С. К. Беневського, вказуючи на політичне замішання поміж козаків, говорив і про те, що «...чимало козаків бажає приязні татарської...»²⁴

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя російських військ, а також істотне послаблення позицій Москви і на Задніпров'ї — об'єктивно створювали досить сприятливі умови для спроби реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисараї рішення. Щоправда, війна з Москвою була незавершена і кримське керівництво поки що не наважувалося чинити різкі кроки в цьому напрямі, аби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив та не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов, ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної гри, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 р. У відповідності з її правилами, Карачбей повинен був самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана

Ю. Хмельницького, готуючи ґрунт для козацько-татарського зближення. В разі невдачі задуманого чи витoku інформації, політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за його приватну ініціативу, яка ні в якій мірі не дискредитує ідею польсько-кримського союзу²⁵.

Дослідники відзначають, що Карачбей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії, яка, до того ж, вповні відповідала його поглядам й інтересам. Ймовірно, вже на початку 1661 р. він вислав до українського гетьмана листи, де, як доносив у Варшаву польський лазутчик з Криму, радив Ю. Хмельницькому ані полякам, ані Москві, а лише кримському ханові покортися і його «...обома руками триматися...»²⁶ Таким чином, українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. І вже 14 (24) січня 1661 р. Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з Мехмедом IV Гіреєм «вічну приязнь», «...яку нікому не вдасться розірвати...»²⁷ На нашу думку, не останню роль у форсуванні українським керівництвом процесу укладення «вічної приязні» відіграло прагнення Чигирина встановити безпосередні контакти з ханською адміністрацією і в такий спосіб припинити утиски ордою українського населення, про які йшлося в інструкції С. Опарі, але, очевидно, чого не поспішав забезпечити польський уряд.

Варто наголосити на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інте-

²³Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // *Przegląd Historyczny*. — No 45. — 1954. — S. 627.

²⁴Kubala L. *Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660*. — Lwów, 1922. — S. 627–628.

²⁵Wójcik Z. *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661...* — S. 627.

²⁶Ibid. — S. 628.

²⁷ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 78–80.

ресу з боку керівництва Війська Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. А саме така конфігурація прикладання зовнішньополітичних зусиль офіційного Чигирин, як свідчив досвід кінця 1640–1650 рр., була найбільш типовою у моменти українсько-кримського зближення. На факти ж налагодження українсько-турецьких контактів вказував добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій А. Пігнателлі, котрий у депеші до Риму, відправленій 4 січня 1661 р. з Кракова, повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенню Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому, висока духовна особа робила висновок, що контакти ті провадяться «...очевидно на шкоду Польщі...»²⁸ Поза всяким сумнівом, передана до Риму нунцієм інформація походила з цілком надійних джерел при дворі Яна Казимира, де з кінця 1660 р. були дуже занепокоєні можливістю збройного зіткнення зі Східною імперією. З опосередкованих свідчень дослідники доходять висновку, що до рук польського керівництва, очевидно, потрапив якийсь лист, що проливав світло на характер українсько-турецьких контактів. Німецький резидент при дворі польського короля наприкінці 1660 р. доносив главі свого уряду про те, що в оточенні Яна Казимира навіть всерйоз дебатуються плани замирення з Москвою, аби в такий спосіб отримати можливість в разі небезпеки з боку Порту оперативної і без побоювань перекинути свої війська з українського та білоруського театрів бойових дій на Південний Схід, для нейтралізації турецької загрози²⁹.

Військо Запорозьке — політичний союзник короля?

За тих складних зовнішньополітичних умов, що склалися для Речі Посполитої на початок 1661 р., українське питання виходить на чільне місце порядку денного польської політики. Неодноразово згадуваний вже вище М. Пражмовський, плануючи провести в другій половині лютого в Ярославі представницьку нараду за участю короля, королеви, членів уряду, сенаторів, а також українського гетьмана і вищої козацької старшини, її завдання формулює наступним чином: «...найпершою матерією буде (питання. — В. Г.) як українські справи стабілізувати...»³⁰

Причому, варто особливо наголосити на тому, що, хоч фактори зовнішньополітичного плану були вельми важливі для офіційної Варшави, все ж першочергову роль у вирішенні проблеми повернення українського козацтва до вірного підданства королю в цей час усе ж відігравали міркування внутрішньополітичні. Передовсім, тут мається на увазі політика королівської партії, спрямована на реформування форми королівської елекції через впровадження *vivente rege*, а, за великим рахунком, перерозподілу владних повноважень між монархом і сеймом. Проведення реформи планувалося розпочати на вальному сеймі 1661 р. і королівський двір гарячково вишукував потенційних союзників у боротьбі зі шляхетською опозицією. І хоч коронний рефендар А. Морштин у березні 1661 р. й запевнював маршалка великого коронного Є. Любомирського в тому, що то є свідомо інсинуація ворогів королівського двору ніби-то королева вела переговори з козацькою старшиною, домовля-

²⁸Цит. за: Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661... — S. 628.

²⁹Ibid.

³⁰DR ВРАН. — Nr. 1065. — S. 3040.

ючись з нею про підтримку справи елекції у формі *vivente rege*³¹, проте весь розвиток тогочасних політичних процесів у Речі Посполитій недвозначно вказував на те, що саме так воно й було насправді. Принаймні, той же А. Морштин у згаданому листі вказував на те, що козаки, ніби-то підтримують королівські плани і вони, вочевидь, «...будуть належати до елекції, якщо Гадяцької комісії не зіпсуємо...»³²

Як перший, так і другий блоки питань, зачіпали основи соціополітичного устрою Речі Посполитої, а тому королівська партія, цілком очевидно, не могла не усвідомлювати того факту, що запропоновані реформи зустрінуть шалений спротив шляхетської опозиції. Адже шляхетський загал Речі Посполитої, згідно результатів новітніх історико-політологічних досліджень, цілком отожднював себе з існуючим у державі політичним устроєм, а тому й сама республіка являла стосовно цього приклад повної єдності держави, устрою та громадян. В концепції політичного народу (тобто «шляхетського народу») робився наголос на найвищій моральній вартості політичного устрою Речі Посполитої, який забезпечував шляхетські свободи та причетність до спільного надбання — держави в її територіальній розлеглості³³.

Історичні джерела, дотичні до проблеми, стверджують також і очевидність того, що королівський двір був свідомий того, який спротив опозиції зустрине кожен із запропонованих проектів — як пропозиції стосовно обмеження прерогатив сейм на користь короля, внаслідок

впровадження *vivente rege*, так і порушення виняткового елітарного становища шляхти, через конституювання деяких прав народу політичного за козаками. Але, на відміну від правил математики, де сума будь-яких чисел, в тому числі і зі знаком «мінус», неминуче буде більшою за кожен окремо взятий доданок, в політиці діють зовсім інші закони. А тому й то найбільш далекоглядні політики з оточення Яна Казимира й звели разом ці два, з точки зору шляхетського загалу, надто серйозні подразники, аби не послабити, а посилити свою позицію, а отже й збільшити шанси на їх успішне впровадження. Двір ще з часів досягнення гадяцького компромісу восени 1658 р. засвідчив свою гостру зацікавленість у перетягненні Війська Запорозького на свій бік, причому не як переможеного супротивника, а в ролі серйозної політичної сили, в якості противаги в боротьбі зі шляхетською опозицією³⁴. Наразі ж, на початку 1661 р., ідея розіграшу «козацької карти», як засобу політичного тиску на шляхту, знову здобуває своїх симпатиків при дворі Яна Казимира.

Вже в легації, з якою королівські послі попрямували на земські зібрання шляхти, питання впорядкування стосунків з Військом Запорозьким, підтвердження Чуднівської угоди 1660 р. та обдумування перспектив існування Князівства Руського — посіли чільні місця. Крім того, у своєму зверненні до земських сеймиків Ян Казимир акцентував увагу на проблемі конечності винайдення джерел на утримання військових за-

³¹Ibid. — S. 231.

³²Ibid.

³³Див.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa, 1995; Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit — upadek — relikty. — Warszawa, 1978.

³⁴Детальніше див.: Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних відносин // Київ. старовина. — 1999. — № 1. — С. 46–60.

лог в Україні, аби гарантувати там спокій і міцність королівської влади³⁵.

Соціополітичний статус Війська Запорозького: козацьке бачення

Інструкція послам Війська Запорозького на вальний сейм 1661 р. була ухвалена лише 5 (15) травня 1661 р.³⁶, тобто в той час, коли посольська ізба вже розпочала свої дебати (з 2 травня). Натяки на причину такого запізнення знаходимо в листах Ю. Хмельницького до короля та коронного канцлера, відправлених з Корсуня 14 (24) травня. В них, зокрема, гетьман вказував на втрату часу із-за необхідності «...виправдовуватись з приводу пліток, посіяних перед Їх Мостями гетьманами коронними...», як можна лише здогадуватись із контексту тогочасного офіційного епістолярію, викликаних віддачею Хмельницьким наказу про мобілізацію ввіреного йому товариства без попереднього узгодження з військовим командування Речі Посполитої³⁷. Варто зазначити, що названа причина виглядає справді як досить серйозна, особливо з точки зору з'ясування пріоритетів політики гетьманського уряду в цей час. Вочевидь, керівництво Війська Запорозького до останнього часу не могло визначитися зі своєю позицією, а можливо й, взагалі, — доцільністю чи недоцільністю відправки послів на вальний сейм до Варшави.

Згідно усталеної традиції, інструкція козацьким послам на сейм розпочалася з декларування вимог церковно-релігійного характеру. В них Військо Запорозьке ждало гарантування свобо-

ди віросповідання православ'я, застереження непорушності прав як кліриків, так і мирян православного віросповідання тощо. Але найбільше уваги в інструкції 1661 р. було приділено розв'язанню проблеми визначення особливого соціального статусу Війська Запорозького.

Передовсім, послі мали поставити перед королем і станами вимогу про гарантування амністії козакам і всім тим, хто знаходився при козацькому війську. Надалі козацький реєстр мав включати 70 тис. осіб, причому, приведення його до таких кількісних показників (тобто його ревізія і скорочення до встановлених норм) повинно було розпочатися лише після того, як буде остаточно залагоджено міжконфесійні суперечки і православним повернуть відібране в них раніше уніатами майно. Козаки-реєстровці, згідно із закріпленою сеймовою постановою нормою, повинні були підпорядкуватися винятково владі гетьмана запорозького, а не гетьманів коронних. Реєстровці також отримували право на збирання стації та на «вільне Війську Запорозькому проживання» у Брацлавському, Київському та Чернігівському воєводствах, причому, як у королівщинах, так і шляхетських маєтностях, користуючись правом повного соціального імунітету. В інструкції наголошувалося з цього приводу, що козаки-реєстровці є людьми вільними і ніколи не підлягали «владі, судам і наказам панським», а підпорядкувалися винятково своїй старшині. Ставилася також вимога, аби козаків за особливі воєнні заслуги за поданням запорозького гетьмана без перешкод нобілізували.

³⁵Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1977. — S. 29.

³⁶Сучасні подіяні копії інструкції зберігаються: AGAD. — Archiwum Branickich z Suchej, Sygn. 124/147. — S. 114–116 v.; Отдел рукописей Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Петербурге. — Автографы П. П. Дубровского, № 158. — Л. 37–40 об.

³⁷ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 107, 110.

Інструкція зобов'язувала послів поставити перед королем і станами вимогу стосовно того, щоб взамін за відмову Війська Запорозького від певних положень Гадяцької угоди (зокрема, вказувалось на те, що ніби-то на переговорах під Чудновом восени 1660 р. козаки добровільно зреклися «титулу Князівства Руського») Річ Посполита задовольнила ряд інших їх жадань. Зокрема, серед них містилося прохання про надання гетьману, його наступникам і старшині (вочевидь, генеральній) певних староств, причому, не «на ранг», а на правах дідичних; полковників — винагороджено маєтностями, а сотників — млинами. Ймовірно, пам'ятаючи про соціальне напруження, що мало місце в Україні після оприлюднення Гадяцької угоди та розголосу щодо отриманих гетьманом і старшиною привілеїв, укладачі інструкції висловлювали побажання, щоб спеціальний жолд було визначено і для «черні», тобто рядового козацтва (щоправда, нічого не говорилося про його розміри та джерела отримання, а також механізм розподілення, що також було досить важливо, враховуючи невпорядкованість козацького реєстру).

В інструкції містилася також і вимога про конституювання сеймовими постановами права Війська Запорозького на вільну гетьманську елекцію. Претендентами на гетьманську гідність могли виступати люди заслужені у Війську Запорозькому, православного, а не уніатського віросповідання.

Досить цікавою з огляду як на розвиток політичних процесів у Речі Посполитій, так і на стан політичної репрезентативності Війська Запорозького, виглядала вимога щодо допущення останнього до королівської елекції.

Крім того, послі від Війська Запорозького повинні були добиватися того, аби маєтності і грошові кошти, конфіс-

ковані в руської шляхти, що пристала до козаків, були їй повернуті, а попередні заслуги у війську коронному та війську Великого князівства Литовського були оплачені так само, як іншій шляхті. Особливо наголошувалося на тому, щоб сповідування православної віри надалі не ставало перешкодою для обіймання урядів у Речі Посполитій. Розкриваючи зміст цієї вимоги, постулювалося, щоб у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах усі уряди обсаджувалися православною шляхтою, не уніатами, а в Руському, Волинському, Подільському, Белзькому та Холмському воєводствах, а також на Литві — по черзі православною та католицькою шляхтою.

Виклавши свої вимоги, козацькі послі мали запевнити короля і стани Речі Посполитої в тому, що в разі позитивного вирішення їх жадань, в тому числі і стосовно ліквідації унії та повернення православної церкві відібраного раніше майна та ґрунтів, Військо Запорозьке готове разом з коронними військами боронити республіку від наступу військ московського царя, а також виступати проти будь-яких інших неприятелів. В разі ж відмови учасників сейму затвердити сеймовою конституцією постанови Гадяцької комісії (з домовленими під Чудновом восени 1660 р. змінами) — Військо Запорозьке не вважатиме себе зобов'язаним до послушенства польському королю.

Отже, зміст посольського наказу від 5 травня 1661 р. недвозначно вказував на те, що еліта козацької України, відмовившись від ідеї політичної автономії українських земель через створення Великого князівства Руського, гостро переїмалася проблемою забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького як окремого привілейованого соціального організму. Межі соціальної автономії та характер станових

привілеїв, окреслених в інструкції, на наш погляд, свідчив про бажання її авторів гарантувати реєстровому козацтву статус *колективного шляхетства* — форму соціальної організації, яка набула в цей час поширення в Придунайському регіоні, зокрема в Трансільванії та Угорщині, де секейські воїни, королівські міста, мешканці окремих ринкових міст і гайдуцькі (хайдуцькі) вільні міста отримували можливість користуватися шляхетськими привілеями в межах певних територій і привілейованих корпорацій³⁸. Крім того, козацька старшина Правобережжя (а саме вона відіграла провідні ролі в уряді гетьмана Ю. Хмельницького), яка була іманентно пов'язана зі шляхетським станом, наполягала на існуванні двох розгалужень соціальної еліти, а саме: родової та службової знаті, а також конституюванні можливості перебування родової шляхти на службі Війська Запорозького при збереженні традиційних прав і привілеїв, а, крім того, кооптації службової еліти в середовище родової знаті.

«Жалує цар — та не милує псар»...

Вже перші звістки про козацькі вимоги (ще до їх оприлюднення на сеймі) викликали доволі нервову реакцію шляхетського загалу Речі Посполитої. Так, наприклад, супер-інтендант коронних військ в Україні віський староста В. Вільчковський у листі, відправленому з обозу з-під Хірополя 19 травня 1661 р. до коронного конюшого Анджея Любомирського, повідомляючи про наміри українських козаків відправити своїх послів на вальний сейм до Варшави, наголошу-

вав на тому, що до столиці вони прибудуть «з пунктами важкими», маючи на увазі, передовсім, вимоги стосовно ліквідації унії та стаціонування реєстровців у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах, у тому числі — в маєтностях шляхетських, а не лише в королівщинах³⁹.

А ще раніше, в ході сеймикування в повітах і воєводствах, земська шляхта, висловлюючи своє ставлення до перспектив розв'язання «козацької проблеми», теж доволі виразно продемонструвала відвертий брак бажання солідаризуватися із запропонованим Військом Запорозьким варіантом. Єдиним принциповим питанням, при обговоренні якого козацькі послі могли розраховувати на підтримку земських послів, була справа релігійної толерації і захисту православ'я. Вимоги стосовно гарантування свободи віросповідання та повернення православної церкви відібраних у неї уніатами культових споруд і рунтів у своїх посольських наказах порушували зем'яни східних воєводств Речі Посполитої — учасники Люблінського, Галицького, Луцького та Житомирського сеймиків. Зокрема, шляхта Житомирського повіту наголошувала на тому, що для «...забезпечення спокою вітчизни належить найшвидше релігію грецьку заспокоїти...»⁴⁰

В решті ж питань позиції шляхетського загалу і козацтва — різко контрастували. Причому, близькість поглядів Війська Запорозького і руської шляхти східних воєводств Речі Посполитої, зафіксована в питанні релігійної толерації, набирала діаметрально протилежного звучання при вирішенні інших життєво необхідних проблем. Так, сеймики люблін-

³⁸Див.: Гусарова Т. П. Дворянство Венгрии в XVI–XVII вв. // Европейское дворянство XVI–XVII вв.: границы сословия. — М., 1997. — С. 171–191.

³⁹Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. — S. 56.

⁴⁰Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 2, т. 2. — К., 1888. — С. 107–119.

ської, галицької, володимирської, луцької і житомирської шляхти ставили питання стосовно ревізії умов угоди, укладеної з Військом Запорозьким під Чудновом восени 1660 р. Зокрема, галичани наголошували на тому, що козаки першими зламали Гадяцьку угоду, а тому не мають жодних підстав вимагати реституції її положень⁴¹.

Широко дебатовалася в ході сеймування земської шляхти і проблема існування Князівства Руського. Шляхетське зібрання вихідців з Чернігівщини, що з'їхалося до Володимира-Волинського, наполягало на тому, щоб Гадяцькі пакти були ретельно переглянуті і ліквідовані ті з них, «...які суперечать правам і вільностям воєводства нашого...»⁴² Волинська шляхта проблему існування чи не існування згідно постанов Гадяцької комісії відрубного політичного організму — Князівства Руського — повністю передавала на розсуд короля. А ось щодо козацького землеволодіння була налаштована вельми категорично, вимагаючи сеймової заборони на роздачу шляхетських маєтностей козакам та беззастережного повернення захоплених ними раніше приватних рунтів їх попереднім власникам⁴³.

Навіть шляхта Київського воєводства на чолі зі своїм «примасом», воєводою і генералом Київської землі, екс-гетьманом Іваном Виговським, яка була найтісніше, в порівнянні з іншою родовою знаттю Речі Посполитої, пов'язана з козацтвом, і та погоджувалася на касацію положення про створення Князівства Руського, а також звертала увагу на шкідливість висунутих Військом Запорозьким вимог взагалі⁴⁴.

Аналіз наказів земських послів з інших частин Корони Польської засвідчує той факт, що і там питання ратифікації Чуднівської угоди 1660 р. та підтвердження чинності Гадяцької угоди 1658 р. викликало певні застереження. Зрозуміло, що для шляхетського загалу власне польських воєводств проблема налагодження стосунків з козацтвом не була такою пекучою, не так тісно переліталася з їх особистими майновими інтересами і не порушувала їх соціальну першість, а тому й то вона не висувалася на пріоритетні місця посольських наказів. Пропозиції щодо її вирішення також відзначалися меншим радикалізмом і обмежувалися переважно загальними положеннями. Так, сеймуюча шляхта з одних польських воєводств висловлювалася проти надання козакам маєтностей у королівщинах і приватних «добрах», а також ратувала за повернення колишнім власникам зайнятих козаками староств та інших маєтностей. Шляхетський загал Мазовії, розмірковуючи над проблемою примирення в Україні, наполягав на викоріненні утисків і зловживань місцевої шляхти і урядовців по відношенню до місцевої людності, в тому числі й козаків, аби тим самим не провокувати бунтів. Конкретно пропонувалося впровадити на українських землях на деякий час (орієнтовно на декілька років) таке адміністративне управління, де б були представлені урядовці від усієї Речі Посполитої, щоб тим самим погамувати колишні приватні образи задіяних у конфліктах осіб⁴⁵.

Впадав в око той факт, що прагнення козацтва закріпити за собою статус політичної еліти Речі Посполитої, хоч би

⁴¹Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. — S. 54.

⁴²Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — К., 1888. — С. 80.

⁴³Там же. — С. 90.

⁴⁴Там же. — С. 111, 114.

⁴⁵Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. — S. 53.

в його регіональному вимірі, наштовхувалося на вперте небажання шляхетського загалу республіки ділити ще з ким-небудь своє елітарне становище. Як відзначають з цього приводу дослідники, шляхетство розглядалося польською елітою як певний харизматичний дар, йому приписувалося мало не сакральне значення⁴⁶. Шляхетські ідеологи переконували, що «справжнє шляхетство — це якась чудесна сила, гніздо добродітства, слави, всякої значимості і всякої доблесті [...] добродітство — прекрасний, величний і найперший герб шляхетства, а шляхетська кров предків і батьків — гідна прикраса і відзнака того герба...», а тому шляхетський загал повинен був усілякими засобами берегти чистоту шляхетської крові, яка мала бути: шляхетна, давня і чиста⁴⁷.

Загалом же, вже ухвали земських зібрань шляхти та військових конфедерацій наочно демонстрували той факт, що ставлення переважної більшості народу політичного Речі Посполитої до справи вирішення «козацької проблеми» не зазнало принципових змін з часів обговорення Зборівських постанов 1649 р., а тому годі було сподіватися на легке проходження через сейм угоди з Військом Запорозьким, досягнутої під Чудновом. Такі настрої передвіщували мало доброго для королівського двору, який сповідував у цей час принципово інші підходи як до вирішення «козацької проблеми», так і до розв'язання актуальних

наразі зовнішньополітичних головоломок. Так, зокрема, очолювана королевою профранцузька королівська партія при дворі Яна Казимира, навпаки, єдино вірний вихід із скрутного становища вбачала в досягненні політичного порозуміння з Військом Запорозьким та гарантування безпеки з боку Оттоманської Порти, при помітній активізації війни проти Московського царства. Під впливом новин, що надходили із земських сеймиків, Марія Людовіка Гонзага, згідно повідомлення Анджея Морштина, вміщеного в листі до Єжи Любомирського, «...тим усім [...] так була стурбована, що такої її після втечі з Польщі (мається на увазі в 1655 р. — В. Г.) ніхто не бачив»⁴⁸.

Вальний сейм 1661 р. розпочав свою роботу 2 травня власне з обговорення повідомлень, що надходили в цей час до Варшави з України і викликали в польській столиці значне занепокоєння. Передовсім, депутатам стало відомо про прибуття на Задніпров'я значних військових сил Москви, які, згідно з наявною інформацією, найближчим часом мали вирушити в похід на Правобережжя. Крім того, у Варшаві й надалі продовжували активно мусувати тему козацько-татарського союзу. Ходили навіть чутки про те, що 60-тис. козаків зрадили польського короля і поступили на турецько-татарську службу. До королівського двору дійшла також інформація про наміри гетьмана Ю. Хмельницького одружитися на доньці кримсь-

⁴⁶Zajaczkowski A. Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne. — Wrocław, 1961. — S. 51, 53.

⁴⁷Smoleński W. Szlachta w switle własnych opinij / Wybor pism. — Warszawa, 1954. — S. 8. Досить прикметним, як на наш погляд, є той факт, що, допустивши масову нобілітацію в 1659 р., в 1669 р. родова шляхта реанімувала особливий інститут — скартабелят, або неповне шляхетство, у відповідності з яким нобілітовані не отримували повного обсягу шляхетських привілеїв і не володіли правом аж до третього покоління займати посади і брати участь у посольствах. В чому дослідники цілком слушно вбачають прагнення польської еліти в будь-який спосіб загальмувати процеси соціальної мобільності, а отже — не допустити серед інших претендентів і козацьку старшину до прав народу політичного. — Див.: Дмитриев М. В. Польская шляхта в XVI–XVIII вв. // Европейское дворянство XVI–XVII вв.: границы сословия. — М., 1997. — С. 210.

⁴⁸DR ВРАН. — №. 1065. — S. 169172.

кого хана. І хоч отримані 22 травня 1661 р. коронним канцлером М. Празмовським новини з Криму зняли напругу з приводу можливого військово-політичного блокування козаків з Ордою, а прибуття на сейм 11 липня 1661 р. посольства кримського хана остаточно розвіяло тривогу з цього приводу, зацікавленість королівського двору в політичному розв'язанні «козацької проблеми» залишалася досить значною. Адже, коли 20 червня до Варшави прибула делегація від Війська Запорозького, уряд Яна Казимира із-за розповзання опозиційних настроїв у коронному війську фактично перебував у стані повної мілітарної неспроможності. За таких умов, як цілком слушно зазначає з цього приводу польський історик З. Вуйцик, політичні акції Війська Запорозького стрімко йшли вгору⁴⁹.

Але загалом, незважаючи на прихильність королівського двору до ідеї політичного розв'язання польсько-українського (козацького) конфлікту, ситуація на сеймі 1661 р. складалася не вельми вдало з точки зору інтересів Війська Запорозького. Можливо, як ніколи раніше, слабкими виглядали позиції королівського двору в суперництві зі шляхетською опозицією. При аналізі ситуації звертає на себе увагу той факт, що процесу єднання опозиції на антикоролівській платформі в неمالій мірі посприяло оприлюднення козацькими послами наказу Війська Запорозького, яке відбулося 24 червня 1661 р. на спільному засіданні сенату і посольської ізби. Очевидці відзначали, що реакція переважної більшості присутніх «...була досить гострою, так що на нього (наказ. — В. Г.) зубами скреготіли...»⁵⁰ Чи не найбільший спро-

тив земських послів від усієї Речі Посполитої, а не лише її українських воєводств, викликали козацькі вимоги стосовно визнання за ними прав народу політичного через допущення їх представників до процесу королівської елекції. І хоч такі плани вже досить давно обговорювалися в оточенні Яна Казимира й, вочевидь, вони не були таємницею для опонентів короля, їх оприлюднення перед сенаторами і земськими послами в умовах вкрай нестабільної політичної рівноваги сторін видавалося явно передчасним. Адже ставав абсолютно очевидним той факт, що королівська партія, добившись зміни форми елекції, через впровадження *vivende rege*, та допустивши до виборів короля Військо Запорозьке, зможе не лише порушити монополію шляхти в цій справі, а й взяти її під свій контроль. Дослідники відзначають, що з другої половини сейму серед учасників зібрання невпинно зростали обопільна неприязнь і замішання, а позиції прибічників Яна Казимира істотно ослабли.

За таких умов земські послы відмовили Війську Запорозькому в участі в королівській елекції, аргументуючи свою децизію тим, що такого права не надано і війську коронному, а отже «...Війську Запорозькому й поготів того дозволити не можемо...»⁵¹, тобто трактуючи останнє не як інститут соціально-військовий, а винятково як мілітарну організацію, яка, до того ж, за своїм статусом стоїть нижче війська коронного. Згідно ухвали сейму, на елекції послы від Війська Запорозького могли прибути лише з метою представлення на апробацію своїх привілеїв, однак брати участь у самій елекції не могли⁵². До остаточного вирішення «козацької проблеми» сейм повернувся

⁴⁹Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 69.

⁵⁰AGAD, Archiwum Radziwiłłowy. — IV, t. 1, Nr. 3. — K. 345; Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662... — S. 103.

⁵¹DR BPAN. — Nr. 1569. — S. 113 v.

лише під завісу його засідань — 15 липня 1661 р. Тоді посла ратифікували Чуднівську угоду 1660 р. та підтвердили правомочність Гадяцької угоди 1658 р., з якої було вилучено положення про Князівство Руське, «...оскільки, — як стверджувалося в сеймовій конституції, — саме Військо Запорозьке за непотрібне також князівство розуміє...»⁵³.

Вельми прикметним для характеристики настроїв польської шляхти щодо справи налагодження стосунків з козацтвом видається той факт, що ще під час сеймових дебатів примас Вацлав Лещинський і маршалок сейму Михал Казимир Радзивілл склали петицію в справі безпеки Речі Посполитої — «Scriptum quoddam securitatis Reipublicae», де виразили свій протест проти ратифікації угоди з Військом Запорозьким. Щоправда, побоюючись демонструвати свій протест публічно, щоб тим самим «...не підштовхнути козацтво до переходу на бік московського царя та визнання його зверхності...», В. Лещинський та М. К. Радзивілл погодились на апробацію Чуднівської угоди сеймом, застерігши за собою право таємно вписати до неї їх особисту протестацію, яка мала бути зачитана на майбутньому сеймі, безпосередньо перед сенаторськими вотами⁵⁴.

Загалом же, представлений на вальному сеймі шляхетський загал Речі Посполитої, навіть за умови нехтування вищим представницьким органом республіки найбільш принципових соціополітичних вимог Війська Запорозького, в переважній своїй більшості сприйняв ратифікацію Чуднівської угоди як неовоб'язкову і невинуватого далекосяжну

поступку козакам. Очевидно, саме під впливом таких відгуків з боку тогочасної шляхти Речі Посполитої, польський історик другої половини XIX ст. Антоній Валевський, акумулюючи своє негативне ставлення до політики компромісів у стосунках з козацтвом, риторично запитував: «А що ж ухвалив би сейм, коли б Хмельницький здолав Любомирського?» На його думку, «...якщо Гадяцька угода була високою справою польського кабінету, готового до відновлення історичної справедливості, без огляду на пересуди польської шляхти і довголітні війни з козацтвом, то Чуднівська угода, яка підтверджувала Гадяцьку, з огляду на нову ситуацію і після нового бунту невдячного козацтва, стала незмірною поразкою і незаперечним свідченням слабкості супроти зухвальців...»⁵⁵.

Єдине, що не викликає сумнівів у цьому твердженні так це те, що Річ Посполита початку 1660-х рр. насправді була надто ослабленою, аби беззастережно диктувати свою волю козакам. Очевидно, що цю обставину добре усвідомлювало найбільш далекоглядне оточення Яна Казимира. Будучи не в змозі вплинути на сейм при вирішенні політичних і соціальних жадань Війська Запорозького, двір вдався до практики підкупу найбільш впливової козацької старшини, що групувалася навколо гетьманського уряду Ю. Хмельницького. Сеймовими конституціями було закріплено королівські пожалування самого гетьмана, а також Григорія Гуляницького, Павла Тетерю, Максима Булигу, Григорія Лесницького і цілий ряд інших старшин⁵⁶.

⁵²Ibid.

⁵³Volumine Legum. — Т. 4. — Petersburg, 1859. — S. 357–359.

⁵⁴Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. — Białystok, 1996. — S. 194.

⁵⁵Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). — Т. 2. — Kraków, 1870. — S. 182.

⁵⁶Volumine Legum. — Т. 4. — Petersburg, 1859. — S. 359–360.

Спроба узагальнення

Отже, весна 1661 р. за певних умов, вочевидь, могла стати термідором Української революції — такою точкою біфуркації в історії її розвитку, яка б знаменувала собою початок процесів інтеграції козацької старшини до середовища соціополітичної еліти Речі Посполитої, врегулювання, а отже й стабілізації поземельних відносин, правового закріплення соціальної стратифікації суспільства. Але для цього були необхідні не лише певні, сприятливі, умови, а й їх вельми сприятлива внутрішня комбінація та зовнішньополітична кон'юнктура. В площині ж реальної політики в унісон працювали лише фактори, які обумовлювали гостру зацікавленість королівського двору в тому, аби Військо Запорозьке виступало не з позицій опонента, а надійного військово-політичного союзника королівської партії. До цього спонукали як загроза подальшого поширен-

ня московських і, особливо, кримських впливів на правобережну козацьку старшину, так і потреба в зміцненні королівської влади, впровадження нової форми королівської елекції. Але досягти бажаного результату можна було лише через правове визнання козацтва частиною соціополітичної еліти держави чи хоч би її регіональним відламом, який би користувався обмеженим колом соціополітичних прерогатив. Однак, оскільки конституювання такого положення зачіпало виняткові права шляхетського загалу Речі Посполитої і, до того ж, таїло в собі загрозу ще більшого їх обмеження в майбутньому (в разі політичного блокування Війська Запорозького з королем), реальних шансів на успішне проведення таких нововведень через представницький орган республіки практично не існувало, а влада короля залишалася занадто слабкою, аби посприяти цьому.